

‘રૂઢાલી’ નાટકમાં પ્રગટતી નારીની વેદના-સંવેદના

શોધાર્થી: માસ્ટરઝીલ,

માર્ગદર્શક: ડૉ. મિનેશ ડામોર

નાટ્યરંગકર્મી લેખિકા ઉષા ગાંગુલીનો જન્મ ઇ.સ.૧૯૪૫માં રાજસ્થાન જોધપુરમાં થયો હતો. તેમનું મૂળ વતન તો ઉત્તર પ્રદેશના નેરવા ગામ. પહેલેથી જ નૃત્ય પ્રત્યે લેખિકાને વેલું લાગેલું એટલે બાળપણમાં તેમણે ભરતનાટ્યમની તાલીમ લીધી. પિતાની નોકરીને કારણે રાજસ્થાન છોડી કોલકાતામાં સ્થાયી થયા. શ્રી શિક્ષાયતન કોલેજ, કલકત્તામાં અનુસ્નાતકનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને ઇ.સ.૧૯૭૦માં ભવાનીપુર એજ્યુકેશન સોસાયટી કોલેજમાં હિન્દીના અધ્યાપક તરીકે જોડાય છે. આ જ વર્ષે ‘સંગીત કલા મંદિર’ સાથે મળીને શૂદ્રકના ‘મૃચ્છકટિકમ’ આધારિત નાટક ‘મિટ્ટી કી ગાડી’માં વસંતસેનાની ભૂમિકા ભજવી અભિનય ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરે છે. જાન્યુઆરી ૧૯૭૬માં તેમણે ‘રંગકર્મી’ નામના થિયેટર ગ્રુપની સ્થાપના કરી. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સામાજિક અને શોષિત વર્ગના પ્રશ્નોને વાચા આપવાનો હતો. ઉષા ગાંગુલીએ ‘મધર’ અને ઇબ્સનની ‘અ ડોલ્સ હાઉસનું’ નાટ્ય રૂપાંતર ‘ગુડિયા ઘર’માં ઉત્કૃષ્ટ અભિનય કર્યો હતો. જે બદલ પશ્ચિમ બંગાળ સરકાર દ્વારા શ્રેષ્ઠ અભિનેત્રીના પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવે છે. તો ઋતુપર્ણો ઘોષ નિર્દેશિત અને અજય દેવગન-એશ્વર્યા રાય અભિનીત ફિલ્મ ‘રેન્કોટ’ (૨૦૦૪) ની સ્ક્રિપ્ટ પર પણ તેમણે કામ કર્યું હતું.

ઉષા ગાંગુલી પાસેથી શુદ્ધ સર્જનાત્મક સાહિત્યને બદલે રૂપાંતરિત સાહિત્ય વિશેષ મળે છે. જેમાં તેમનું પ્રથમ નાટક ‘મિટ્ટી કી ગાડી’ શૂદ્રકના ‘મૃચ્છકટિકમ’ સંસ્કૃતનું નાટ્યરૂપાંતર છે. મનુ ભંડારીની સામાજિક-રાજકીય નવલકથા ‘મહાભોજ’ પરથી ‘મહાનપર્વ’ નાટ્યરૂપાંતર, મહાશ્વેતા દેવીની ટૂંકીવાર્તા ‘રૂઢાલી’ પરથી નારી સંવેદનને સચોટ રીતે અભિવ્યક્ત કરતું સીમાચિન્હરૂપ ‘રૂઢાલી’ નાટક મળે છે. સ્વદેશદીપકના નાટક આધારિત લશ્કરી પૃષ્ઠભૂમિ અને જાતિવાદના મુદ્દાઓ પર પ્રહાર કરતું નાટક ‘કોર્ટ માર્શલ’, મંજુ મનુસરની રચના આધારિત ‘મુક્તિ’ નાટક, ભારતીય નાટ્યકાર શક્તિજાન દ્વારા પ્રખ્યાત રાજકીય અને સામાજિક વ્યંગ દર્શાવતું ‘શોભાયાત્રા’ નાટક, કાશીનાથ સિંહની રચના આધારિત ‘કાશી કા અરસી’ પરથી ‘કાશીનામા’ નાટક, સ્ત્રી સંવેદનાઓ દર્શાવતું ‘અંતરયાત્રા’, બર્ટોલ્ટ બ્રેખ્ટના ‘મધર કૌરેજ’નું હિન્દી રૂપાંતર ‘હિમંત ભાઈ’ નાટક, હેનરિક ઇબ્સનના ‘એ ડોલ્સ હાઉસ’ આધારિત ‘ગુડિયા ઘર’, સાદત હસન મંતોની વાર્તા પર આધારિત ‘સરહદ પર મન્ટો’, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની રચના આધારિત ‘ચંડાલી’ નાટક અને સ્ત્રી સશક્તિકરણ પર આધારિત ‘માનસી’ ઇત્યાદિ નાટકરૂપાંતરો મળે છે. ઉષા ગાંગુલીએ નાટ્યરૂપાંતરની સાથે દિગ્દર્શન અને અદ્ભુત રીતે અભિનય પણ કર્યો છે. ઇ. સ. ૨૦૦૬માં લાહોર ખાતે ‘પુંજ પાણી ફેસ્ટિવલ’માં ‘રૂઢાલી’ નાટકનું મંચન કર્યું. ૧૯૯૮માં નાટકના દિગ્દર્શન માટે ઉષા ગાંગુલીને ‘સંગીત નાટક અકાદમી’ સન્માનિત કરે છે. રંગભૂમિનાં આ કલાકારનું ૨૩ એપ્રિલ, ૨૦૨૦ના રોજ કોલકાતામાં હૃદયરોગના હુમલાને કારણે ૭૫ વર્ષની વયે અવસાન થાય છે.

બંગાળી લેખિકા મહાશ્વેતા દેવી પાસેથી ઇ.સ.૧૯૭૯માં ‘રૂઢાલી’ નામક ટૂંકીવાર્તા મળે છે. આ ટૂંકીવાર્તાનાં વિષયવસ્તુને ઉષા ગાંગુલી રંગભૂમિ પર લઈ જાય છે. ઇ. સ. ૨૦૦૪માં ટૂંકીવાર્તાનું એ જ ‘રૂઢાલી’ નામે નાટ્યરૂપાંતર કરે છે. એટલું જ નહીં રંગભૂમિ પર નાટકનું સફળ દિગ્દર્શન અને મંચન પણ કરે છે. આ ટૂંકીવાર્તા પરથી હિન્દીમાં ફિલ્માંકન પણ થયું છે. નાટકના કેન્દ્રમાં નારી છે. ‘રૂઢાલી’નો અર્થ ‘રડવું’ એવો થાય છે. એટલે કે ‘વ્યાવસાયિક રૂપે રડનારી સ્ત્રી’ અથવા ‘ભાડે રડવા જતી સ્ત્રી’. આ નાટકમાં લાચાર સ્ત્રીનું નિર્દેશન કે મનોગત રજૂ કરવામાં આવ્યું નથી પરંતુ તેની સામે કઈ રીતે લડવું તેનું નિર્દેશન લેખિકા દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ધનિક-શ્રીમંત વર્ગના લોકો મૃત્યુ પ્રસંગે શોક વ્યતીત કરવા માટે નીચલી જાતીની સ્ત્રીઓને રડવા બોલવે છે, પરંતુ આ સ્ત્રી પોતાના સ્વજનના મૃત્યુ પ્રસંગે રડી શક્તિ નથી કારણ કે તેના જીવનમાં ગરીબીનો એવો ઊંડો આઘાત હોય છે કે તેનામાં રડવાની શક્તિ રહેતી જ નથી. આઘાતને કારણે તેના આસું સુકાઈ જાય છે. ભારતમાં

રાજસ્થાનના જોધપુર વિસ્તારમાં આજે પણ આ પ્રકારની પરંપરા જોવા મળે છે. લેખિકાનો જન્મ જોધપુરમાં થયો હોઈ એ પૃષ્ઠભૂમિની પરંપરાથી અવગત છે. આ પરંપરાને ‘અંતિમ સત્ય’ નામની સંસ્થા એ આજે પણ જીવંત રાખી છે. આ સંસ્થા ગરીબીમાં લાચારી ભોગવતી સ્ત્રીઓને નોકરી રાખી આસપાસમાં કોઈનાં મૃત્યુ પ્રસંગે રડવા મોકલે છે.

‘રૂઢાલી’ નાટક બે અંક અને ૧૩ દ્રશ્યોમાં વિભાજિત થયું છે. નાટકનું વિષયવસ્તુ ‘નારીનો સંઘર્ષ અને તેની વેદના છે’. નાટકની શરૂઆત એક પછાત અને ગરીબ વર્ગના કુટુંબથી કરવામાં આવે છે. નાટકની મુખ્ય નાયિકા ‘શનીયરી’ જેનો જન્મ શનિવારે થયો હોવાથી આખું ગામ તેને ‘અપશુકનિયાળ’, ‘કાળમુખી’ જેવા શબ્દોથી અપમાનિત કરે છે. લગ્ન પછી પણ તેના જીવનમાં ગરીબીનો અંત આવતો નથી. તેના સસરા, પતિ અને સાસુ એક પછી એક ભૂખમરારને કારણે મૃત્યુ પામે છે. બધા સ્વજનોને ગુમાવ્યા છતાં તેની આંખમાંથી આંસુનું એક ટીપું પડતું નથી. લોકો તેને પથ્થરદિલ સમજે છે, પરંતુ હકીકતમાં તેને પડતા દુઃખો અને જમીનદારોનું કરજ કેવી રીતે ચૂકવવું તેની ચિંતામાં નાયિકાનાં આંસુ સુકાઈ ગયા છે. શનીયરીને આવી પરિસ્થિતિમાં જોઈ ગામના લોભી ઠાકુર અને પંડિતો કર્મકાંડની વિધિઓમાં એવી ફસાવી છે, કે એ તેમાંથી બહાર નીકળી શકતી નથી. તેની પાસે જીવવા માટે માત્ર હવે તેનો પુત્ર બધુઆ છે. તે મજૂરી કરીને(ઘઉં દળવાની ઘંટીને) તેનું પાલન-પોષણ કરે છે. દીકરો મોટો થતાં પરબતીયા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કરાવે છે. શનીયરીનું આ સુખ બહુ દિવસો ટકતું નથી. પુત્ર જન્મના થોડા સમય પછી બધુઆ ક્ષય રોગની ગંભીર બીમારીનો શિકાર બનતા મૃત્યુને ભેટે છે. પતિના મૃત્યુ પછી પરબતીયા ગરીબી અને ભૂખમરાથી કંટાળીને ઘર છોડીને જતી રહે છે. ભલે તેણીએ ઘર છોડ્યું પણ ગરીબી-ભૂખમરાએ તેને છોડી નથી. તે જમીનદાર લઘમનસિંહને ત્યાં પેટ ગુજારા માટે જાય છે પરંતુ વેશ્યાવૃત્તિના દલદલમાં ધકેલાઈ જાય છે. બીજી તરફ શનીયરી પુત્રની અંતિમક્રિયા કરવા માટે ઘઉં દળવાની ઘંટી પણ વેચવી પડે છે. અનાજ દળીને ગુજારાન ચલાવતી શનીયરી ઘંટી વેચ્યા પછી કફોડી સ્થિતિમાં મુકાય છે. પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે, પુત્રવધૂએ ઘર છોડ્યું છે ને શનીયરી પૌત્ર સાથે ગરીબીમાં જીવન પસાર કરે છે. બધુઆનો પુત્ર હરુઆ મોટો થતાં લઘમનસિંહને ત્યાં નોકરીએ રખાવે છે. જોકે હરુઆ જમીનદારને ત્યાં કામ કરવા જવાને બદલે મેજિક શો-ની ટોળી સાથે આખો દિવસ ફર્યા કરે છે. શનીયરીને આ વાતની જાણ થતાં તે મારે છે અને ઠપકો આપે છે. હરુઆને લાગી આવતા તે ઘર છોડીને ભાગી જાય છે. પૌત્રને શોધવા માટે શનીયરી બજારમાં જાય છે, જ્યાં તેને પોતાની બાળપણની સહેલી બિખનીનો ભેટો થાય છે. પેટ ગુજારા માટે વેશ્યાનો ધંધો કરતી બિખની પરિસ્થિતિ પામી એ ધંધો બંધ કરે છે. જ્યારે પુત્ર-પુત્રવધૂએ તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી છે. એટલે રખડતી ભટકતી બિખનીની અનાયાસે શનીયરી સાથે મુલાકાત થાય છે. શનીયરી પણ પૌત્રને શોધવાને બદલે બાળપણની સહેલી સાથે ઘરે આવે છે. બંને બહેનપણીઓ હાટમાં વસ્તુઓ વેચીને પેટ ગુજારો કરે છે. દરમિયાન બિજુઆ નામના એક વ્યક્તિ સાથે બિખનીની મુલાકાત થાય છે. બિજુઆ તેને જમીનદારોને ત્યાં મૃત્યુ પ્રસંગે રડવા જવાનું સમજાવે છે. જમીનદારોને ત્યાં રડવા જવાથી અનાજ, કપડાં, અને પૈસા મળવાની આશાએ બંને બહેનપણીઓ રૂઢાલીનાં વ્યવસાયમાં જોડાય છે. બિખની થોડાવખત માટે પોતાના ગામ જાય છે, એ જ વખતે ગામના શ્રીમંત ઠાકુરનું મૃત્યુ થાય છે. એ વખતે રૂઢાલી તરીકે શનીયરીએ રડવા જવાનું છે. એ વખતે જ તેને બિખનીનાં અવસાનનાં સમાચાર મળે છે. પોતાની બહેનપણીનાં મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી વર્ષોથી દબાયેલો ગુસ્સો, ભૂખ, અસહ્ય પીડા આસું સ્વરૂપે ફાટી નીકળે છે. તે બજાર વચ્ચે છાતી કુટીને હૈયાફાટ રુદન કરે છે. તે સાંભળી સામંતશાહી સમાજવ્યવસ્થા ધ્રુજી ઊઠે છે. આ શોષિત નારી સમાજ સામે વિદ્રોહી બનીને ઊભી રહે છે. આમ, રૂઢાલી નાટકનું કથાવસ્તુ ભાવકને અંત સુધી જકડી રાખે છે.

પાત્રલેખન અને અભિનયકૌશલ: ‘રૂઢાલી’ નાટકનું મુખ્ય પાત્ર શનીયરી છે. તેનો જન્મ શનિવારે થયો હોવાને કારણે તેને ગામના લોકો અપશુકનિયાળ માને છે. તેનાં ગૃહપ્રવેશથી ઘરના સભ્યોના એક પછી એક મૃત્યુ થતાં લોકો તેને ડાયન કહે છે. અપાર વેદના સહન કરતી શનીયરી પેટે પાટા બાંધી જીવન ગુજારો કરે છે. પુત્રના અવસાન પછી પોતની બહેનપણી બિખની સાથે રૂઢાલીનાં વ્યવસાયમાં જોડાય છે. જે સ્ત્રી સ્વજનોના મૃત્યુ સમયે રડી શકતી નથી, તે જીવનનિર્વાહ માટે પરાયા વ્યક્તિઓના મૃત્યુ પ્રસંગે રડવા જાય છે અને બહેનપણીનાં અવસાનનાં સમાચાર સાંભળી હૈયાફાટ રુદન કરે છે. આમ શનીયરીનું પાત્ર ભાવકોના અંતરમાં કાયમનું સ્થાન બનાવી લે છે.

નાટકનું બીજું મુખ્ય પાત્ર તરીકે બિખની જે શનીયરીની બહેનપણી છે. તે એક અનુભવી અને વ્યવહારુ સ્ત્રી પાત્ર તરીકે ઉપસી આવે છે. ‘સોમરી’ એ નાટકનું ગૌણ પાત્ર છે. જે શનીયરીની સાસુ છે. સોમરી જૂનવાણી વિચારો ધરાવતી અંધશ્રદ્ધાની વાહક છે. શનીયરીની પુત્રવધુ પરબતીયા સ્વાર્થી છે. પતિના મૃત્યુ સમયે અંતિમ સંસ્કાર કરવા પણ નથી રોકાતી અને નાનકડા દીકરાને મૂકીને ચાલી જાય છે. જોકે તે પછીથી વેશ્યાનો ધંધો કરે છે. આમ, અસહ્ય વેદના સહન કરતી સશક્ત શનીયરી, વ્યવહારુ સ્ત્રી બિખની, સોમરી, પરબતીયા વગેરે પાત્રો સ્ત્રીજીવનની કડુણતાને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે.

સંવાદ અને ભાષાશૈલી: ‘રૂઢાલી’ નાટકમાં દીર્ઘ અને ટૂંકા સંવાદો આવે છે. આ સંવાદો દ્વારા નાટ્યકાર નાટ્યાત્મક ક્ષણોને બરાબર પકડી શક્યા છે. જેમાં નાટકનો એક સંવાદ ‘સોમરી:તૂ સબકો મારકર જિન્દા રહેગી ડાઇન । સસુર, જેઠ, આદમી સબકો ડકારે બૈઠી હૈ। અબ બેટા કો ખાણગી ।’ નાટકમાં ગ્રામીણ પરિવેશ હોઈ શિષ્ટ હિન્દી ભાષાને બદલે ગ્રામીણ અને અંતરિયાળ વિસ્તારની ભાષા અને બોલીનો પડઘો પાત્રોના પરસ્પર સંવાદમાં સહજ રીતે આવી જાય છે. દુલન નામનું પાત્ર શનીચરી ને કહે છે કે, અમીરો માટે મૃત્યુ એક દેખાડો છે, જે ગરીબો માટે જીવન માટેનો સંઘર્ષ છે. શ્રીમંતો જેમનું શોષણ કરે છે, તે જ લોકો શ્રીમંતોનાં ઘરના શબ પર રડીને પેટનો રોટલો શેકે છે. આજ કારણે હિન્દી સાથે સ્થાનિક-પ્રાદેશિક ભાષાનું મિશ્રણ પણ જોવા મળે છે. ખાસ વાત એ છે કે ધનાઢ્યવર્ગની ભાષામાં અંહકાર અને કૂરતાનોભાવ જોવા મળે છે, તો વળી નિમ્ન વર્ગનાં સ્વરમાં વેદનાનો પ્રચંડ આકોશ જોવા મળે છે.

ઉષા ગાંગુલીના ‘રૂઢાલી’ નાટકમાં આવતી સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષો વચ્ચે જે મથામણ જોવા મળે છે, એ આ નાટકનો પ્રાણ છે. આ સંઘર્ષનું પ્રત્યક્ષીકરણ આ નાટકમાં જોઈ શકાય છે. નાટકમાં મહત્વનો ગણી શકાય તેવો સ્ત્રી સંઘર્ષ તેના જન્મતાવેત શરૂ થઈ જાય છે. શનિવારના દિવસે જન્મ થવો જેને કારણે લોકો ‘કાળમુખી’ જેવા પૂર્વગ્રહો આવેખે છે. જન્મ પહેલા જ અંધશ્રદ્ધાને કારણે શનીચરીને લોકોની ઘૂણાનો સામનો કરવો પડે છે. પોતાના લગ્ન પછી પણ તેને સાસરીમાં સન્માન મળતું નથી. શનીચરી તેના સસરા, પુત્ર, સાસુના મૃત્યુ પ્રસંગે રડી શક્તિ નથી, આ તેની લાગણીની શૂન્યતાનું પ્રતિક છે, તેથી સમાજ તેને નિષ્કુર કહે છે. પરંતુ શનીચરી પોતાની બહેનપણીના અવસાનના સમાચાર સાંભળી ભર્યા બજારમાં હૈયાફાટરુદન કરે છે તે સાંભળી સમાજ વ્યવસ્થા ધ્રુજ ઊઠે છે. આમ, સમાજના અન્યાય અને જાકારાને કારણે તેને આવી બનાવી દીધી છે, અહિયાં માનવીને તેની પરિસ્થિતિને વશ થઈને કેવો બની શકે છે તેનો સંકેત કરે છે. તત્કાલીન સમાજની સાંપ્રતસમાજનો પરિવેશ લઈને સમાજની સામે સ્ત્રી અધિકારો અને સ્ત્રી સ્વાયત્તતા સાથે નાટ્યકાર સમાજ સામે પોંક મૂકે છે અને ‘શનીચરી’, ‘બીબી’, ‘સોમરી’, ‘પરબતીયા’ વગેરે સ્ત્રીઓનો રૂંધાયેલો સ્વર બનીને મુખરે છે. ક્યારેક તત્કાલીન મંચ આ બધાં પાત્રોના સામે પોતાને જોવાનું જોખમ પણ ખેડી લેતા હોય છે; ત્યારે નાટ્યકારે સભાન રહીને રંગભૂમિ સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કરાવવાનું હોય છે, જે નાટ્યકાર સભાન રીતે કરી બતાવે છે. આમ, નાટ્યસંઘર્ષને ઉષાગાંગુલી સહર્ષ અને સરળ રીતે ભાવક સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે.

ભારતીય સમાજ પુરુષપ્રધાન હોવાને કારણે આજે પણ ઘણેખરે અંશે સ્ત્રીઓને નિર્ણય લેવાની સત્તા હોતી નથી, તેનું અસ્તિત્વ દબાઈ જતું કચડાઈ જતું જણાય છે. સમકાલીન સમાજ સ્ત્રીઓને હંમેશા કમજોર જોવા દેવાયેલો હોય છે. જો તે શોક વ્યતીત ન કરે તો તેને પથ્થર દિલ સમજે છે પરંતુ પોતાની આર્થિક પરિસ્થિતિ સામે તેને રડવાનો સમય રહેતો નથી તેના આંસુ સુકાઈ જાય છે; પોતાના સ્વજનો ભૂખને કારણે એક એક કરીને મૃત્યુ પામે છે. છતાં તે શોક વ્યતીત કરી શક્તી નથી; પોતાના જુવાન દીકરાની મોત પર રડવાને બદલે તે કફનની ચિંતા કરે છે. શારીરિક અને માનસિક શોષણની વૃત્તિઓમાં ધકેલાઈ છે. આવા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો નિમ્ન વર્ગની સ્ત્રીઓને પોતાની મિલકત સમજે છે; તેના આસુનું પણ વ્યાપારીકરણ કરવામાં આવે છે. એક સ્ત્રી જેને પેટનો ખાડો પૂરવા માટે પોતાની લાગણીઓનું બજારમાં વેચાણ કરવું પડે, આ નારી સંઘર્ષની ચરમસીમાં છે તેનો સંઘર્ષ એક શોષિત નારી તરીકે પ્રચંડ આકોશ રૂપે પ્રગટ થતો જણાય છે. રૂઢાલી નાટકની સ્ત્રીઓ પાસે કોઈ પસંદગી, અધિકાર કે સ્વતંત્રતા નથી છતાં તે ક્યારેય પણ તૂટતી નથી તે પોતાનો સહારો જાતે જ બને છે તે જ તેનું અંતિમ વિકલ્પ બની રહે છે.

❖ સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ:

૧. ‘રૂઢાલી’, ગાંગુલી ઉષા, પ્રથમ આવૃત્તિ, રાધાકૃષ્ણ સ્ટુડિયો, દિલ્લી.

૨. <https://share.google/lix7GFJBnfDgdm1zS> -ગાંગુલી ઉષા પરિચય.